

VASAS TAMÁS

Takács Péter (szerk.): Állambölcseleti töredék: Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírni tervezett Állambölcseletből* Recenzió

BEVEZETÉS

A kötet szerkesztője, Takács Péter, a győri jogi kar professzora a Magyar Jogfilozófusok Kolozsvári Tanácskozásán, 2015-ben határozta el e kötet elkészítését, melyet mindazoknak ajánl, akik „Kolozsváron és a hasonló sorsú városokban magyar nyelven tanítanak vagy tanulnak államtudományt, jogot, filozófiát szociológiát és más társadalomtudományokat.” A könyv Somló Bódog – egykori kolozsvári jogászprofesszor – általános államtani jegyzeteit tartalmazza, valamint szegmentálisan több antikvitás-korabeli, kora- és késő középkori skolasztikus szerző, illetve koraújkorai bölcselelő – Platóntól Machiavelli-ig – államelméleti munkásságába nyújt betekintést. Az érdemi értekezések után Varga Csaba és Takács Péter professzorok egy-egy tanulmányát olvashatjuk Somló államelméleti munkálatairól. Mindkét szerző egybehangzóan állítja, hogy a kötetben olvasható állambölcseleti „töredék” egy sajnálatos módon megkezdett, de befejezetlenül maradt teljes és rendszerezett egésznek szánt államelméleti mű alapja, amelynek részletes kidolgozottságából következtethetünk arra, hogy Somló célja egy valóban komplex állambölcseleti mű megalkotása volt. Azonban ez a töredék is kiemelkedő jelentőségű államelméleti értekezéseket tartalmaz, és korának tudományos viszonyai között is külön említést érdemelnek a platonikus és a machiavellista állambölcselettel foglalkozó munkálatok.

[*] Állambölcseleti töredék: *Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírni tervezett Állambölcseletből*. (A szöveget sajtó alá rendezte és a kötetet szerkesztette: Takács Péter) FLORILEGIUM (Series Iurisprudentia-rum ac Politicarum, 2.) Gondolat Kiadó, Budapest, 2016.

SOMLÓ BÓDOG AZ ÁLLAMRÓL ÉS AZ ÁLLAMELMÉLET TÖRTÉNETÉNEK FELDOLGOZÁSÁRÓL

Somló általános államtani értekezésének kiindulópontja az emberi természet politikai megítélhetősége, a moralitás kérdése, amely mindig elválaszthatatlan az individuális erkölcsi *éthosztól*, ezzel szemben a politikai filozófiának, az állambölcseletnek nem az egyéni, vagyis az individuális erkölcsiség vizsgálatára kell irányulnia, hanem sokkal inkább az állam egészére, mint társadalmi egységeket komplex módon magába foglaló szerveződési szintre, ezt érti a szerző „átlag” alatt. Továbbá figyelembe kell vennie az állambölcseleti gondolkodónak azt is, hogy az emberi természet politikai értékelhetősége történelmi szempontból determinált, mindig kiszolgáltatott a lehetséges interpretáció az adott történelmi eseményeknek, adott esetben háborús állapotoknak, forradalmaknak, illetve pacifikus, kül- és belpolitikailag stabilitáson alapuló időszakok közhangulatot meghatározó miliőjének. Az értelmezhetőség lehatároltsága tehát adott bizonyos szempontból a történelemtudomány aspektusából is, és ez különösen fontos a politikatörténeti, és államelméleti nézőpontból abban az európai kultúrkörben, amely a francia forradalom indukálta eszmetörténeti reformokat eredményező korszakokat, a munkásmozgalmi forradalmakat, a világháborúkat, valamint a totalitárius államrendszerek bűncselekményeit, tehát a náci Németország hatalmi törekvéseit, az európai zsidóság ellen elkövetett bűncselekményeket, illetve a Szovjetunió népeket megsemmisítő jogtiprásainak tapasztalatát is átélte. A totalitárius hatalmi struktúrák jogellenes törekvéseire Somló kategóriáját csak utólagos kiterjesztéssel vonatkoztathatjuk, ugyanis az elemzett állambölcseleti töredék 1919–1920-ban keletkezett, de ezek alapján egyértelmű, hogy mind a proletármozgalmak forradalmainak, mind az I. világháborúnak a tapasztalatával is rendelkezik a szerző a mű keletkezésekor.

A vallás antropológiai vonatkozásában Somló szerint a politika semleges marad annak metafizikai, a transzcendentális jelenségek tapasztalatának felfedezésére irányuló törekvésében, így a vallásra, mint tekintélyvel alapuló rendfenntartó, fegyelmi-stabilizáló jelenségre tekint, és méltányolón értékeli ezen a téren az úgynevezett „civilizált vallások” államépítő, kultúra-teremtő kooperációját az államszervezetekkel. Ugyanakkor elítélően nyilatkozik az olyan vallási törekvésekről (explicit módon a nazarénus irányzatra hivatkozik), amelyek kétségbe vonják az államnak minden olyan tevékenységét, amely annak rendvédelmi biztonságát segíti elő, és így hátráltatják az anarchikus állapotok megelőzését.

A történelmi determinizmus és a vallások értékelése mellett a következő releváns politikai tényező az állam értelmezésében az államnak mint egésznek, valamint az államot alkotó egyéneknek a viszonyrendszere. Ebben fontos figyelembe venni a parancsnak mint a legitim autoritással rendelkező szuverén vezetőtől származó normának a befolyásoló hatását a társadalmi kölcsönhatásokra. Ezzel részben összefügg a szerző „Péter-Pál” példája. A konzekvencia egyértelmű: a szerencsés állam az, amelynek megadatik, hogy bölcs politikus vezethesse. Ezzel kapcsolatban

megjegyezhető, hogy a bölcsesség erényének politikai relevanciája az államférfiak vonatkozásában, már Platón államelméletében is megjelenik.

A faji sokféleség, és a rész-egész viszony hasonlatával kerül bemutatásra az, hogy milyen hatással van az állam kollektív közösségére az azt alkotó egyének identitása. A kérdés a következő: a metaforikus értelemben vett faji sajátosságokkal rendelkező államnak mi válik a javára? A jó állam homogén, vagy heterogén „faji” sokféleséggel rendelkezik? Ugyanakkor Somló a fajiság kérdését nem azonosítja az állami ideológiák jelenségeivel, vagyis a nemzetállamok uralkodó identitás-elméleteivel, hivatkozva a tacitizmus megállapításaira.

Felmerül Somló általános államtanában a zsidóság államalkotó identitásának a tényezője is. A zsidóság államalkotó jelentőségében a szerző a tradíciók, és a tradíciókkal szembeni törekvések dichotómiáját tekinti a legjelentősebb tényezőnek. Hiszen a mindenkori, egészen 1948-ig saját állami függetlenséggel és autonómiával nem rendelkező zsidóság minden európai országban kettős hagyományi entrópiának volt kitéve: meg kellett élnie saját közösségeinek tradíció-ellenes, vagyis anti-konzervatív törekvéseit is, valamint az általános zsidó tradíciók, és az asszimilációt váró állam klasszikusan lokális hagyományainak esetleges kollízióját is. Ugyanakkor, véleményem szerint merőben téves és helytelen Somló azon megállapítása, amely szerint a zsidóságnak egy bizonyos százalékon túlmenő elterjedése egy államban jelentékeny veszedelemmé válhat, és „nemzetlenítő” társadalmi folyamatokat indíthat el, ahogy Somló fogalmaz (vö. 26. o.). A történelmi tapasztalatok szerint azok az európai államok, amelyekben a XVIII-XX. század időszakában jelentős lakossági százaléku zsidóságélt kvantitatív szempontból, kifejezetten immunisak voltak a nemzeti identitásvesztés tekintetében. Ha csak a lengyel, a cseh, a magyar, a német, a litván, és a szláv népek zsidóságát, szóval összefogóan az úgynevezett askenázi zsidóság neuralgikus államainak izraelita közösségeit vizsgáljuk, láthatjuk a zsidóság által indukált kultúrateremtő, és kultúrák közötti párbeszédre alapuló értékalkotó, és ez által a nemzeti egységet, identitást is erősítő hatás-mechanizmust. Magának a haszidizmusnak a XVIII. században meginduló mozgalma is, a zsidóság rendkívül készséges asszimilációs törekvése révén, hatalmas művészeti, kulturális örökséggel ajándékozta meg az érintett államokat, amelyek nem lerontották a tradicionális nemzeti kultúrákat, hanem egyfajta kulturális interakció révén színesítették, és flexibilisebbé, erősebbé tették azokat. Elég csak a zsidóság irodalmi, tudományos, és művészeti tevékenységére tekintünk a francia forradalom utáni Európában. A történelmi tények is cáfolatként állnak Somló zsidósággal kapcsolatos véleményével szemben, hiszen a fent említett népek államaiban napjainkban sokkal erősebb a nemzeti identitás, mint a nyugat-európai államokban.

A tekintély kérdésével kapcsolatban Somló affirmálja a klasszikus arisztotelészi államformát megállapítását, miszerint a köztársaság államformája jóval gyengébb alapokon áll a tekintély-elv pozitív alkalmazhatósága szempontjából, mint a királyságé. Hiszen a köztársasági államformában egy társadalmi csoport egyenrangú tagjai váltják egymást ciklikusan az uralkodásban, és ez magától értetődően

eredményez a társadalmi érdekrendszerekben egy destruktív asszimetriát. Ezzel szemben a királyság autoritarizmusa egy sokkal kiszámíthatóbb, stabilabb tekintélyi alapon nyugszik.

A XVIII-XIX. század két legjelentősebb politikátörténeti irányzatának, a konzervativizmusnak és a liberalizmusnak az összehasonlításában nem nehéz eldöntenünk, hogy a szerző melyik mellé helyezi saját voksát tudományos értelemben, amikor azt írja: „Az államiság és konzervativizmus egyet jelent.” (27. o.) Somló szerint a liberalizmusnak nincs perspektivikus kormányzási elve. Az eudaimonista államcél-elméleteket teljes mértékben elveti és elutasítja a szerző, nem tekinti elfogadhatónak azt az elgondolást, amely szerint az államnak fő célja az egyén boldogságának a biztosítása, és lehetőségek nyújtása annak elérésére. Véleménye szerint ez az elmélet nem veszi figyelembe a jogok és a kötelességek egyensúlyának az elvét, és helytelen etikai fundamentumokra épül.

Miután a fentebb említett elmélettel szemben nagyon elmarasztaló álláspontot képvisel a szerző, következetesen jelenti ki, hogy a politika fő feladata nem alkotmányossági elméletek, intézményrendszeri keretek teoretikai creatio-ja, hanem egy ehhez képest fordított folyamatba való beilleszkedés. Ez azt jelenti, hogy politikának kell reflektálnia és értelmeznie, vagyis tudományosan építenie saját magát azokból a konkrét, pragmatikus aktusokból, amelyeket a politika reprezentánsai, vagyis az államférfiak megvalósítanak. Így Somló szerint a gyakorlat kazuisztikai valóságának tudományos reflexióiból építhető fel az elméleti állambölcselet, és nem fordítva.

Az államrendszerek értelmezésével kapcsolatban Somló a fogalmi tisztázottság hiátusára hivatkozik, habár egy vázlatos definícióval szolgál az olvasó számára: azon államok körét nevezi államrendszernek, amelyek lényegében politikai kölcsönhatásban vannak egymással, leginkább a földrajzi egymásra utaltság ténye miatt.

A szocializmus állameszméjének a sajátosságait abból az egyszerű megállapításból eredően veti el, mely szerint annak már a legelemibb elvi alapja sem létezik önmagában: vagyis a proletariátus internacionalista szemlélete, és az erre épített kölcsönös lojalitása. Továbbá megkülönbözteti az ún. idealisztikus és pozitivistikus szocialista elméleteket (34. o.).

A szerző a politika „államművészeti” jellege alatt a lényege szerinti klasszikus közigazgatást érti, vagyis a helyes intézményrendszeren, és a jól meghozott törvényeken alapuló végrehajtási mechanizmusokat, amely maga a kormányzás gyakorlati-politikai tevékenysége. Gazdaságtani megállapításainak lényege az, hogy az állam gazdasági szervezeteinek politikai értelmezhetősége nem kidolgozott. Fogalmilag az állam és a társadalom jogászai diszjunkcióját látja a jog és a gazdálkodás elválasztásában (32. o.).

Somló általános államtanának záró gondolatai között a történelmi materializmus elvetése elég részletes kidolgozottsággal kerül bemutatásra. A szerző a történelmi materializmus legjelentősebb cáfolatát a helyes külpolitika állami prosperitást eredményező tényezőjében látja, és példaként Bismarck általa is

méltatott német külpolitikájára hivatkozik. Az állambölcseleti tudomány történelmi fejlődésének feldolgozásában Somló eszközt lát a tényleges állambölcselet, az elméleti politikai tudomány számára, amely eszköz-jelleg a lehetséges megoldási utak váltakozásában, pluralizmusában, variabilitásában mutatkozik meg.

Platón államtana. Platón politikai filozófiájára az általános bölcselet és az államtan örök, kiapadhatatlan forrásaként tekint a szerző. Platón alapkérdése az államtanban alapvetően az államformatának kiindulópontja is: ki, illetve kik legyenek a politikai hatalom birtokosai? Az ideák megismerésére törekvő platonikus filozófia következetesen a bölcst, és etikailag feddhetetlen politikai vezető identitását keresi, és azt igyekszik modellezni. Platón idealista állameszméjében ez a tökéletes vezető maga a filozófus. A kérdés csak az, hogy ki tekinthető filozófusnak? Aki filozófiával foglalkozik, vagy az, aki e közben a bölcselet végső forrására, az igazságra rá is talál keresése során? Platón szerint egyértelműen a második az ideális „filozófus- király”. Ezért lesz a filozófus személyének platonikus eszménye az ideális emberkép alapja is. Ennek az elméletnek a gyakorlati megvalósítására ugyanakkor érdekes módon maga Platón nem tett soha javaslatot. Somló részletesen elemzi, hogy Arisztotelésznek a helyes és helytelen kormányzási formák megkülönböztetésén alapuló államformatánát hogy készíti elő Platón. Ennek az államformatának egyik legjelentősebb alapja Platón demokrácia-ellenessége, mely átveődik Arisztotelész gondolkodására is. Platón nyers tömeguralmat lát a demokráciában, ami rendezetlenséget, szabályok nélküli káoszt szül. Hasonlóan elítélően ír a zsarnoki türanniszról is, mely egyeduralmi alapú ugyan, de önkényessége okán hasonlóan ártalmas az állam szempontjából. Somló helyesen utal rá és fedezi fel azt az alapvető elvi tévedést, ami miatt a kommunista állameszme gyökereit a politikai irodalom történetében sokszor Platón filozófiájában keresték. Platón kollektivistá szemlélete szerint a javakból való egyéni részesedés mércéje mindig az egésznek a mindenkori érdeke kell, hogy legyen. De ez nem a kommunizmus osztályharc-elméletének az alapja, hanem csak a platonikus idealista filozófia egyik eklatáns megnyilvánulása. Somló méltató megállapítása szerint Platón a Törvények, illetve a *Politeia* című műveivel megalapozta a modern politikatudományt, mellyel legfontosabb érdeme két veszélyes szélsőség felfedezése, és az azoktól való intése. Ezek a szélsőségek pedig a kritikátlan utópizmus, valamint a féktelen empirizmus.

Töredékek Xenophónról. Somló az ókor *Machiavelli*-jeként mutatja be Xenophón személyét. Xenophón kortársa volt Platónnak, életrajza jelentősen feldolgozatlan. Szintén Szókratész tanítványa volt, Platónhoz hasonlóan meggyőződéses népuralom-ellenes gondolkodó volt. *Küropédia* című művében a szerző az első államregényt véli felfedezni. A mű fő témája az emberek feletti helyes uralkodás gyakorlati formája. Az uralkodás művészetének kutatása során Xenophón arra a Somló részéről csodálkozást kiváltó álláspontra jut, hogy a népek vágyanak arra, hogy egy uralkodó rendelkezése és hatalma alatt álljanak. Somló Machiavelli alapvető probléma-felvetésének előzetes ábrázolását látja Xenophón gondolkodásában: hogyan lehetséges az, hogy egyes uralkodóknak vakon, önként, örömmel alávetik magukat az egyének, másoknak pedig nem?

Jegyzetek Arisztotelész Politikájához. Somló szerint Arisztotelész az etikát alárendeli a politikának, összekapcsolja őket. Így az arisztotelészi politikai filozófia lényegi eleme a politika és az etika kapcsolatának a keresése. A politika törekvése az erényességre irányul, ennek eszköze a „nomosz”, vagyis a törvény, a törvény pedig nevelés is, pedagógiai tendencia a polgárok irányába. Arisztotelész árnyaltabbá teszi a platonikus alapelveket politikai gondolkodásában. Véleménye szerint a törvény nem más, mint amit ma generálklauzulának nevezünk: általános érvényű irányelv. Arisztotelész kérdése az, hogy egy ilyen generálklauzula hogyan alkalmazható a konkrét és egyedi esetre? Arisztotelész szerint csak kellő tapasztalati alapú bölcsességgel valósítható meg az ilyen jellegű jogalkalmazás, és itt kapcsolódik vissza mesterének, Platónnak az állameszméjéhez, a „filozófus-királyság” teóriájához.

Arisztotelész jog- és igazságosság értelmezése az egyik legtöbbet elemzett, és legfeldolgozottabb hipotézis-rendszere politikai filozófiai munkásságának. Ezzel kapcsolatban utal Somló is Arisztotelész kommutatív és disztributív igazságosság-elméletére. Megkülönbözteti továbbá az állami, és a nem állami életre vonatkozó szabályokat. Egyedi fogalmi elem továbbá Arisztotelész jogelméletében a méltányosság, és annak kapcsolata a joggal. Ennek gyakorlati jelentősége az általános szabály alkalmazhatósága, és a méltányosság viszonylatában áll fenn. Somló párhuzamosan, komparatív módon elemzi a *Nikomakhoszi Etikát* és a *Politikát*, mint tudományos műveket Arisztotelész alkotásaiból, nem hagyva figyelmen kívül a retorika jelentőségét gondolkodásában. Elemzi továbbá az erénytanát is. Azonban összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a szerző Arisztotelész politikai filozófiájában leginkább államformatanával foglalkozik interpretációs igényvel, vagyis a három helyes államforma (királyság, arisztokrácia, politeia), és annak három elfajult változatának (tűrannisz, oligarchia, demokrácia) elemzésén keresztül mutatja be Arisztotelész politikai gondolkodását, melynek középpontjában az áll: milyen az elfajulás folyamata, milyen módon valósulhatnak meg elváltozások, átmenetek az elemzett államforma-típusok között.

Jegyzetek Ciceró állam- és jogbölcseletéről. Ciceró a platonikus szóhasználat igénybevételével a kitóni Zénón által alapított sztoikus filozófiai iskola megállapításait közvetítette a latin római filozófia irányába, melynek az I. században Seneca is a követőjévé vált, majd később Marcus Aurelius császár is, a II. században. Somló szerint Ciceró munkásságának filozófiai centruma a retorika. Értekezéseinek szóhasználatából mindig kiérezhető a retorikai szemlélet jelenléte, vagyis minden szövege egyben nyilvánosan felolvasható, agitatív szónoklat is. Az államférfiúságról, annak feladatairól részletesen ír *De republica* című művében, vizsgálódása alapvetően arra irányul, hogy az államférfinak tevélegesen milyen formában kell részt vállalnia az államügyekben. A két alapvető államformatípust, az egyeduralmi és a népuralmi rendszert ő is megkülönbözteti gondolkodásában. Azonban Somló szerint olyan letisztult, egyértelmű állásfoglalásokat magába foglaló államformatannal Ciceró nem rendelkezik, mint Arisztotelész vagy Platón. Államformatanára így a heterogenitás, a vegyes szemlélet jellemző. Elfajult és helyes államformákat ő is

megkülönböztet, azonban aktualizáló módon, a tökéletes államformát egyértelműen a korabeli római alkotmányra vonatkoztatja, és dicsérettel ír Róma történelmi alkotmányáról. Gondolkodásának érdekessége, hogy az államot örökkévaló ontológiai realitásként értelmezi, nem mesterséges politikai, konstitucionális aktusként. Megjelenik elemzéseiben a jog és a jogszerűség kérdése, részletesen értekezik a törvények természetéről, és azok gyakorlati érvényesüléséről. Az igazi eszt, vagyis a „recta ratio”-t törvénynek tekinti, sőt, az egyetlen igazi, helyes törvénynek. A közösségi ember, az isten, a törvény és a jog között szimbiotikus kapcsolatrendszer feltételez. Somló helyesen érzékelteti, hogy Cicero állambölcselete, a tökéletes római jogrendszerbe vetett feltétlen bizalmából eredően, a római alkotmányosság által kialakult intézményrendszer apológiájaként is értelmezhető.

Jegyzetek Szent Ágoston állambölcseletéről. A kereszténység patrisztikus korának egyik legjelentősebb egyházatyja Szent Ágoston volt. Politikai filozófiája Somló szerint egyfajta szakítás a platóni idealista államtannal. Platón, Arisztotelész, és Cicero is a földi államok természetéről írtak értekezést, Ágoston *De civitate Dei* című művével már a címadás gesztusában is érzékelteti: az ideák földi kutatása véget ért, az ő figyelme a földi világ helyett már Isten országának kutatása felé irányul. Gondolkodásában megjelenik a metafizikai mélység, munkáinak lingvisztikai jellegzetessége a tiszta latin keverése afrikai elemekkel, írja Somló (83. o.). Szent Ágoston államelmélete statikus, epekedő. Az isteni uralmú hatalmi berendezkedés utáni áhítózás hangulatában szemléli a tökéletlen földi uralmakat, államokat. Míg Cicero a római birodalom jogrendszerében látta az alkotmányosság tökéletes megvalósulását, Ágoston teista szemlélete révén csak egy hibáktól hemzseggő földi hiúságot lát benne. Ez a szemlélet egyfajta közömbösséget, cinizmust is eredményez gondolkodásában az elméleti politika irányába, miután véleménye szerint az állam működése és sorsa nem befolyásolja a legfontosabb lételméleti tényezőt: a halál utáni örökkévalóságot. Ebből eredően a földi hatalmak forrását is Istenben nevezi meg. Az állam céljáról való elmélkedésében is a legfőbb jót keresi: az örök életet, annak elérési lehetőségét, melyet összehasonlít a legfőbb rosszal: az örök halállal. A városállamról való elmélkedés útján jut el a *De civitate Dei* alapvető állami fokozatához, a világállam jelenségéhez. A törvények értékelésében is abszolút teista, csak az a földi, vagyis pozitív törvény lehet szerinte jó, amely összhangban áll az isteni törvényekkel. Jogértelmezésének központi terminusa az igazságosság, a két fogalmat függési viszonyrendszerben értelmezi. Az igazságtalan rendelkezés hiába megfelelő alakilag, sosem válhat törvénné ágostoni értelemben. Somló utal arra is, hogy Machiavelli szerint Ágoston gondolkodásának középpontjában a kereszténység és az állam viszonya áll, melynek legfontosabb eleme a földi dicsőség elvetése Isten dicsőségének a javára.

Jegyzetek Aquinói Szent Tamás állambölcseletéről. A XIII. századi egyházi bölcselet fő munkája a *Summa theologica*. A teista alapvetés adott Tamásnál is, ugyanúgy, ahogy Ágostonnál. Törvénytanának forradalmian új fogalma állambölcseleti aspektusból a lelkiismeret. Ezt pedig összekapcsolja az igazságossággal. A törvény csak akkor képes kötő erővel bírni, ha a lelkiismeret felfedezi benne

az igazságosságot, vagyis az egyén a lelkiismeretén keresztül képes interiorizálni a törvényt. Ágostonhoz hasonlóan minden földi hatalom forrását Istenben véli felfedezni. Somló helyesen érzékelteti Szent Tamás filozófiájának egyik legfőbb sajátosságát: az arisztotelianizmust. Vagyis azt, hogy Tamás az arisztotelészi kategóriák kibékítésére és megfeleltetésére törekszik az egyházi, teista filozófia tanokkal. Átveszi Arisztotelésztől és Platóntól az államformatanukat, és a *zoón politikon* fogalmát is, vagyis azt, hogy arisztotelészi értelemben az ember társas lény, aki boldogságát csak közösségben, társadalmi horizonton képes kibontakoztatni, ezért az egyéni törekvést a közjó értékrendszere, a alá kell rendelnie az individuumnak. Elveti a zsarnoki uralmat, és felfedi a kormányzás célelvűségét, mint lényegi sajátosságát. Törvénytának radikális újdonsága a *lex naturalis*, vagyis a természetes törvény fogalmának a bevezetése, amely az örök törvényből való részesedés az ember részéről, mely értelmi-akaratú aktussal fedezhető fel, és irányítja a lelkiismeretet a jó és rossz megkülönböztetésében. Ezt a természetes törvényt különbözteti meg az emberek alkotta pozitív törvényektől. Másik fontos törvényfogalma az „isteni törvény”, amely az egyház megnyilatkozásain keresztül válik megismerhetővé. Somló szerint Szent Tamás gondolkodási rendszerében az egyén uralkodónak való engedelmeskedési kötelességének mércéje az igazságosság. A kérdés az, hogy ezt az engedmességi viszonyt mennyiben befolyásolja az uralkodó személyének keresztény hite, illetve annak hiánya? Somló értelmezésében Szent Tamás gondolkodásának progresszivitási jele az, hogy véleménye szerint az uralkodó hitetlensége-hitehagyása még önmagában nem alapozza meg a világi törvénytől való függetlenséget. Érdekessége továbbá Tamás gondolkodásának és igazságosság-fogalmának az is, hogy ismeri és elismeri az igazságos háború fogalmát.

Töredékek Kempis Tamásról. Állambölcseleti töredékeiben Somló Xenophónéhoz hasonlóan nagyon röviden értekezik Kempis Tamás állambölcseletéről, akinek legfontosabb műve a *Krisztus követéséről*. Elemző szöveg a műben nem is található róla, csak idézet és szöveg-megjelenítés, melyben Kempis az isteni törvényeknek való megfelelési törekvést helyezi előtérbe az egyéni szándékokkal szemben, valamint a másokkal való együttműködést. Helyesli az isteni igazság érdekében való véleményváltoztatást a másoktól származó emberi tanácsok hatására.

Machiavelli. „Machiavelli neve – egyike azoknak, amelyeket az emberiség nem felejt el többé” – ezzel a Concha Győzőtől származó idézettel kezdi a Machiavelli-ről való elmélkedéseit Somló, kötetének utolsó történeti-állambölcseleti töredékében. Somló szerint, kifejezetten a magyarság számára, a világháború teljes mértékben igazolta Concha megállapítását, ezért habár a magyar tudományos érdeklődés sokáig mellőzte Machiavelli *A fejedelem* című művének értelmezését, a háború utáni eszmélés szükségessége okot adott arra, hogy az állambölcselet, a politikai filozófia hazánkban is részletes vizsgálat alá vesse a machiavellizmus tételeit. A szerző részletes életrajzi adatismertetést biztosít az olvasó számára, majd alapvetésében arra a szenvedélyességre hivatkozik, ami Machiavelli érdeklődését meghatározta a közügyek iránt, temperamentuma volt a politika, ahogy Somló

foglalmaz (106. o.). Egyetért Ferrari azon megállapításával, miszerint Machiavelli gondolkodására nagy hatást gyakorolt a miszticizmustól és a Böhme, illetve Paracelsus által művelt teozófiától nehezen elválasztható asztrológizmus is. Somló szerint ez az oka annak, hogy a machiavellizmus alapvetően szisztematikus körforgások sokaságát látja a világegyetemben, ez a szemlélet pedig kihat az antropológiai és a politikai filozófiai szemléletére is. Munkái a kazuisztika, és a generálék rendszerezetlen egysége. Államtani szempontból fő műve, *A fejedelem* mellett kiemelt jelentőséggel bír az *Elmélkedések Titus Livius felett* című írása is.

Machiavelli államelméletének kiindulópontja egy distinkció az államalapítás aktusa tekintetében: megkülönbözteti az úgynevezett őslakosok, és idegenek által alapított államokat. Somló szerint Platón óta minden állambölcselelő számára megkezdhetetlenek az államformatani kategóriák meghatározásai, így Machiavelli szó szerint átveszi az arisztotelészi államformatan hármashármash felosztását. Azonban az ő gondolkodásmódját egy általános pesszimizmus határozza meg, ugyanis szerinte bármelyik helyes államformát választjuk is a három jó kategóriából, azok előbb vagy utóbb automatikusan átalakulnak rosszá, ezt Arisztotelész „elfajulásnak” nevezte. Ennek fő okát a tömegek állhatatlanságában és befolyásolhatóságában látja. Gyakorlati államtanának központjában a fejedelemségről való elmélkedés áll. Különbséget tesz öröklött, és újonnan szerzett fejedelemség között, véleménye szerint az újonnan szerzett fejedelemség feletti uralom megőrzése nehezebb, mint az öröklött pozíció megtartása. Különös jelentőséget tulajdonít a fejedelem személyének, valamint az államapparátus neki való közvetlen alárendeltségének, amelyben az uralom megdönthetlenségének egyfajta biztosítékát látja. Somló szerint Machiavelli ismeretei messze túlmutatnak az egyén politikai lélektanán, megkülönböztetett részletességgel vizsgálja és ismeri a tömegek pszichés alkati sajátosságait is, és mechanizmusait. Machiavelli művészi szenvedélyességgel művelte a politikát, ahogy arra többször is utal Somló. Erről árulkodik X. Leó pápához írott levele a flórenci alkotmány reformjáról, amelyben arról számol be, hogy nincs nagyobb dolog a világon az államalapításnál, a helyes törvények megalkotásánál, és a megfelelő intézményrendszerek kialakításánál.

Machiavelli politikai gondolkodásának modell-szerű etalonja az ókori római birodalom, annak nagyságát vizsgálva igyekszik levonni kora számára az aktualizálható következtetéseket. Somló töredékében részletesen elemzi azon fejtegetéseit, amelyek a római birodalom politikai tevékenységeivel, és törekvéseivel függenek össze. Somló, annak ellenére, hogy egyértelműen lenyűgözi a machiavellizmus politikai tanrendszere, következetes tisztességgel utal azokra az erkölcs-telen uralkodási tanácsokra, amelyek Machiavelli nevéhez kötődnek, és az ellene megfogalmazott negatív kritikai értékelések alapját képezik mind a mai napig. Ehhez kapcsolódik az a megállapítás is, melyet klasszikus módon Machiavelli nevéhez kötnek: „a cél szentesíti az eszközt”. Vagyis politikai tudományának központi eleme a célok elérésére való törekvésben tanúsított közömbösség a helyes és helytelen eszközök megválasztásának disztinválásában. Ezért nevezi Somló quasi cél-tudománynak Machiavelli állambölcseletét.

Somló szerint Machiavelli etikai „romlottságáért” sokan azt a kort teszik felelőssé, amelyben élt, és amelyben politikatudományi munkásságát végeznie kellett, bár ezt az álláspontot kérdésesnek, vitathatónak tekinti.

Somló véleménye az, hogy a vegytiszta, tárgyilagosan modellezett machiavellista politikai filozófia feltárásához egy dolog szükséges: az objektív absztrakció, vagyis Machiavelli személyének, erkölcsi megítélhetőségének elfogulatlan elvonatkoztatása attól a teoretikai struktúrától, amelyet munkája által létrehozott. És ezt a problémát tekinti a legjelentősebb tényezőnek a korábban született Machiavelli-értelmezések esetében is, ugyanis véleménye szerint a szakírók nem voltak képesek elválasztani Machiavellit a machiavellista politikai tanítástól. Mindezek ellenére Somló elismeri mind a tanban, mind a konkrét személyben rejlő hibákat és teoretikai hiányosságokat is, de összességében mégis az emberiség egyik legnagyobb politikai nevelőjét látja Machiavelli személyében.

Somló Bódog állambölcseletéről: Varga Csaba tanulmánya. A kötet értelmező jegyzetei között külön említést érdemel Varga Csaba egyetemi tanár tanulmánya, amelyet Somló korábban megjelent állambölcseleti munkáiról írt. A tanulmány szerzője ellentmondásos pályaművel rendelkező gondolkodóként mutatja be Somlót, akit élete során, és későbbi recepciójában is, tudósi meggyőződésének megkérdőjelezhetetlen etikusságának, valamint szakmai felkészültségének, mint kiváló képességeinek feszült kontraszt-jellegű viszonya határozta meg, és tette értelmezhetőségében behatárolhatóvá. A szerző Somló tanítványának, Moór Gyulának a jóvoltából az Országos Széchenyi Könyvtár állományában fellelhető *Állambölcseleti jegyzetek* elnevezésű művén keresztül vizsgálja Somló államelméletének teoretikus rendszerét. Mindmáig feldolgozatlan művel állunk szemben, ahogy a szerző is utal erre. A tanulmány koncepciója szerint későbbi filológiai munkálatok eredményeként válik majd megállapíthatóvá, hogy milyen nézeteket, milyen politikatudományi állásfoglalásokat kívánt pontosan megfogalmazni Somló e művével. Varga szerint az ágostoni tanokat vizsgáló részei Somló munkájának elemző olvasónaplói jellegű mutatnak, míg átfogóan a teljes tanulmány alapvető szellemisége egy kontemplatív, letisztult, hermetikus elmélkedés, melynek célja az elméleti megállapítások legvilágosabban értelmezhető megfogalmazása. A tanulmány különös jelentőséget tulajdonít Somló személyisége elemzésének, tudományos munkájában való előre haladásával párhuzamosan a személyes barátaitól való eltávolodásának, öngyilkossági hajlamainak, szorongásainak. A szerző ezt a pszichés pressziót Somló esetében egyértelműen az első világháború lezárulásához kapcsolódó hazai tragédiákhoz köti, amely magába foglalta Magyarország közigazgatási kereteinek felbomlását, és a korábban nagy reménnyel táplált politikai eszmék teljes bukását, és az azokból való kiábrándulást. Ez kétségkívül determinálta meghatározta, és minőségében befolyásolta Somló szemléletét, politikai gondolkodásmódját. A szerző szerint éppen ez a megrendültség vezeti el teoretikusan Somlót a pozitívizmustól a spekulatív filozófiai bölcselethez való fordulásig, példának okáért az etikai vizsgálatáig, akár Xenophón, akár a *Nikhomakhoszi etika* elemzésén keresztül Machiavelli államelméletének feldolgozásáig. Mindenestre összefüggő gondolati rendszert

alkot a somlói állambölcselet, melynek egyetlen hibája Varga Csaba szerint az, hogy félbeszakadt, de a hátramaradt kéziratok alapján egyértelműen állíthatjuk a szerző szerint, hogy be kívánta fejezni állambölcseleti munkáit. Mégis, befejezetlensége ellenére is, kiemelt jelentőségű megállapításokat, tudományos érdemeket hordoznak magukban az elemzett töredékek, melyek sokban gazdagították a hazai politikatudományt. Eszmetörténeti szempontból Somló munkáit áthatja a Széchenyi, illetve Kemény Zsigmond féle konzervativizmus nyílt vállalása, és szisztematikus revideálása is. Sajátossága a munkának a politika jelenségének pragmatikus kezelése, és a gazdaságtudomány politikai folyamatokat befolyásoló hatásának értékelése. Összességében a szerző alapvető álláspontja az, hogy nagy vesztesége és kára a magyar politikai filozófia tudománynak és állambölcseletnek az, hogy Somló töredékei valóban csak töredékek, befejezetlen munkák maradtak, ugyanis befejezve egy multidiszciplináris elméleti összefoglalást adhatott volna műve a magyar társadalomtudományoknak.

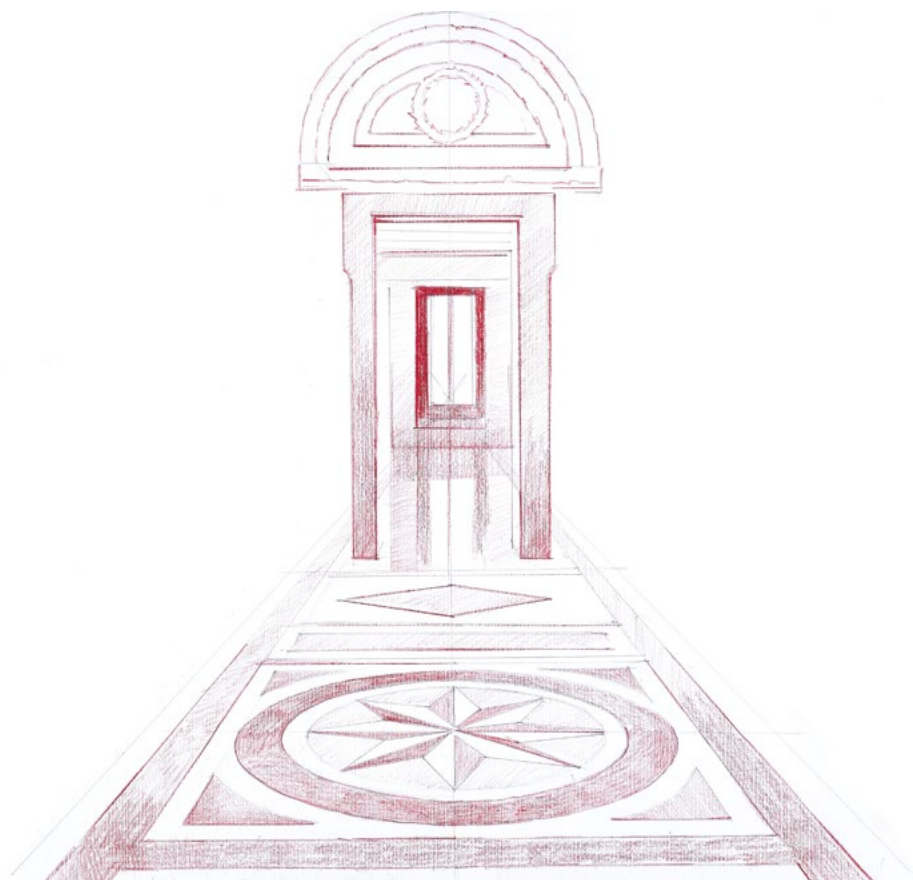
Somló Bódog állambölcseletéről: Takács Péter tanulmánya. Varga Csaba tanulmányánál jóval részletesebb és átfogóbb értekezés Takács „Somló Bódog államelméletei” című munkája, melyet rendkívül részletes szakmai életrajzi írásként értelmezhetünk, a teljesség igényének megállapíthatóságával elkészített műként tekinthetünk rá, mint monográfiára. A szerző méltatásként fogalmazza meg Somlóról azt, hogy újkantárius jogfilozófiájával jelentős mértékben hozzájárult a magyar szociológiatudomány kialakulásához. A szerző célja bemutatni azt, hogy Somlóra nemcsak jogfilozófusként, hanem állambölcseleti tudósként is tekinthetünk. Így alapvető kérdése: volt-e Somlónak szisztematikus államelmélete e tudomány általános értelmezése, meghatározás szerint. Életrajzi adatként említi meg ezzel kapcsolatban, hogy Somló jogtudományi doktorátusa mellett igen hamar megszerezte államtudományi doktorátusát is. A szerző szerint Somló a szociológiai kérdések vizsgálata során is valójában az állam és a politikai konstellációit kutatta. A véleménye az, hogy Somló államtudósi személyiségét leginkább életének utolsó két évében megkezdett azon állambölcseleti tanulmányosorozata verifikálja, amelyekről, mint töredékek értékeléséről, ez az elemzés szól. A szerző ehhez még azt is hozzáfűzi, hogy Somlónak lényegében több rendszerezett államelmélete is volt, hiszen élete során többször is változtak konzekvenciái az elemzett állambölcseleti kérdésekről. Három jelentős államelméleti rendszert nevez meg Somló életművében, amelyek két megjelent írásokhoz, valamint az elemzett állambölcseleti töredékekhez kapcsolódnak. A két megjelent mű az „*Állami beavatkozás és individualismus*” (1903), valamint a „*Juristische Grundlehre*” (1917). Takács tanulmányában részletesen elemzi azokat az állambölcseleti tudományos tendenciákat, amelyek ebben a két megjelent műben körvonalazódnak. A harmadik rendszer a befejezetlenül ránk maradt töredékekhez kapcsolódik. Somló a korának jellegzetességeihez kapcsolódó államelméleti meggyőződéseit eszmetörténeti értékelésükön keresztül elemzi. Kutatásának középpontjában a kortalan, minden politikai és történelmi körülmények között is objektív érvényű államelméleti igazságok megtalálása állt. Ennek része a retrospektivitás módszertani megjelenése is, amely a jelen

értelmezésének a szolgálatában áll Somló esetében. Ugyanakkor élénken reflektál arra is, hogy az államról szóló tudomány alapvetően hiába elméleti jellegű kérdések elemzéséről szól, az állam gyakorlati tudománnyá válik, vagyis pragmatikává a politikai aktusok megvalósulásaiban. Takács egyik fő kérdése az, hogy a „Töredékek”, mint mű, megváltoztatták-e Somló államelméleti meggyőződését, az államról alkotott nézeteit? Megállapítása szerint igen. Ennek a gondolkodásmódnak a megváltozása leginkább abban áll a szerző szerint, hogy Somló államelmélete egyre inkább függetlenedett a jogi elemektől. Jogi tényezők helyett az államot elméleti értelemben alkotó legfontosabb hatásoknak a gazdasági, lélektani szempontokat tartotta, és kiemelt jelentőséget kezdett tulajdonítani az autoritás problémájának, illetve az államformatan kérdéseinek. A szerző szerint ez az uralkodó állameszmék és politikai tendenciák kategorizálhatósága szempontjából egyfajta leszámolást is jelentett a politikai idealizmussal Somló részéről. Továbbá arra a kérdésre, hogy miért tulajdonított jelentőséget Somló 1920-ban Platón államtanának és Machiavelli „céltudományának”, azt a választ adja a szerző, hogy ez az érdeklődési irányultság jelzi igazán, hogy Somlót már nem az utópizmus és a realizmus kollíziója, hanem az idealizmus és a pragmatizmus kettőssége, egymáshoz való viszonyuk érdekli. Végül olvashatunk Litván György azon megállapításairól is, amelyek Somló lelkialkati beállítottságára utalnak. A szerző osztja a véleményt, mely szerint alkatilag Somló apolitikus személy volt, aki elméleti munkájában alkotott a pragmatikus politikatudomány számára maradandót, amihez társul személye „csendes mérsékeltségének” az értéke is, ahogy a szerző fogalmaz.

Függelék. A kötet szerkesztője által készített életút-bemutató egyedülálló a maga nemében, hiszen feltételezhetően az eddigi egyik legrészletesebb életrajzi összesítése Somló szakmai tevékenységének. A biográfia különös részletességgel ismerteti a Somló tudományos tevékenységét megelőző tanulmányait és előkészítő tevékenységeit. Bemutatja Somló egyetemi éveinek fejlődési folyamatát, és kezdeti közéleti szerepvállalási törekvéseit, folyóirati szerkesztői munkálatait. A szerző Somló első alkotói időszakát a századfordulóra teszi, külön utal azokra az életrajzi sajátosságokra, amelyek meghatározták Somló lelkialkati kondíciójának fejlődését, azokra a kritikákra és támadásokra, amelyeket alkotói munkája kezdetén fogadnia kellett. Az úgynevezett „Somló-afféreként” számon tartott tudományos vita, amely Somló szociológiai tudományos állásfoglalásához, az evolúciós törvény somló elméletéhez kötődik, több jelentős közéleti személyiség érdeklődését, és a vitába való bekapcsolódását is eredményezte, ahogy arra utal a szerző. Takács szerint a Somló munkásságával kapcsolatos szüntelen kritikák és viták jelentős mértékben hozzájárultak azon kép kialakulásához, amelyet egyértelműen felfedeztek benne kortársai, a visszahúzó, csendes teoretikus tudós emberét. Szakmai pályáját alapvetően két szakaszra osztja a korábbi tendenciák alapján: a szociológiai vizsgálódások, és a jogfilozófiai kutatások időszakára. Életkörülményeinek jelentős megváltozását jelentette a kolozsvári születésű, és meghatározóan ott tevékenykedett tudós számára az a hazai kormányzati nyomásra is kialakult presszió, amely sürgette, hogy Somló Budapestre költözzön, és ott tevékenykedjen; ehhez persze

az erdélyi politikai helyzet kiszámíthatatlansága is hozzájárult. Így lett a kolozsvári tudósból a budapesti jogi kar professzora, aki pozícióját a forradalmi események, és a Tanácsköztársaság időszaka alatt kifejtett tudományos aktivitása ellenére is megtudta tartani. A biográfia továbbá részletesen elemzi azoknak a drámai életrajzi eseményeknek, a tudományos meg nem értettségeknek, a formálódó Horthy-rendszernek a Somló számára élehetetlen ideológiai körülményeket teremtő tendenciáinak a hatását, amelyek végül az 1920. évi öngyilkosságához, és így tudományos munkája hirtelen befejeződéséhez vezettek.

A függelék az eddigi legrészletesebb Somló-bibliográfiát tartalmazza. Külön említést érdemelnek a somlói életműhöz kapcsolódó képek és egyéb dokumentumok. A képek személyes portrékat, eredeti Somló-művek könyvborítóit, leveleket, és egyéb igazolványokat, tevékenységének földrajzi körülményeit bemutató városképeket, levelezőlapokat tartalmaznak, tanári eskütételi dokumentumokat, illetve felvételeket Somló sírkövééről. Ugyancsak itt kerül közlésre Reményik Sándor Somló Bódog halálára írt „*Tragédia*” című verse. A kötet a források megjelölésével, köszönetnyilvánítással és részletes névmutatóval zárul.

•
Mozdulatlan mozgás